

 [instagram.com/harmonija_knjige](https://www.instagram.com/harmonija_knjige)
 [facebook.com/harmonija_knjige](https://www.facebook.com/harmonija_knjige)
www.harmonijaknjige.rs

NASLOV ORIGINALA:

David Bohm
On Dialogue

Copyright © 1996 Saral Bohm, for the original material by David Bohm

© 2014 foreword, Dean Rickles. All Rights Reserved.

Authorised translation from the English language edition published by Routledge, a member of the Taylor & Francis Group.

Za izdanje na srpskom jeziku © Publik praktikum 2025

ZA IZDAVAČA:

Marko Sabovljević

UREDNIK:

Marina Sabovljević

PREVOD:

Tamara Jorgovanović

LEKTURA I KOREKTURA:

Lidija Cenić

DIZAJNER KORICA:

Siniša Subotić

ŠTAMPA:

Alpha print, Zemun

TIRAŽ:

1.000

IZDAVAČ:

Publik praktikum, imprint Harmonija

Dobrovoljačka 10/I, Zemun

office@publikpraktikum.rs

011/4202 544; 011/4202 545

GODINA IZDANJA:

2025

Sva prava su zadržana. Nijedan deo ove knjige ne sme se kopirati ni prenositi u bilo kom obliku ili bilo kojim sredstvima, elektronskim ili mehaničkim, uključujući foto-kopiranje, snimanje ili bilo koji sistem za skladištenje i pretraživanje informacija, bez pismenog odobrenja izdavača.

Dejvid Bom

O DIJALOGU

HARMON**IA**

Sadržaj

PREDGOVOR „RATLIDŽOVOJ” EDICIJI <i>VELIKI UMOVI</i>	7
1. O KOMUNIKACIJI	13
2. O DIJALOGU	19
3. PRIRODA KOLEKTIVNE MISLI	63
4. PROBLEM I PARADOKS	77
5. POSMATRAČ I POSMATRANI	85
6. SUSPENZIJA, TELO, I PROPRIOCEPCIJA	89
7. PARTICIPATIVNA MISAO I NEOGRANIČENO	101
BIBLIOGRAFIJA	113
O AUTORU	115
BELEŠKA	117

PREGOVOR „RATLIDŽOVOJ“ EDICIJI VELIKI UMOVI

Kolektivna misao je moćnija od individualne.

– Dejvid Bom

Prvi put sam se susreo sa imenom Dejvida Boma dok sam kao tinejdžer pokušavao da savladam specijalnu relativnost. Isprobao sam i mnoge druge udžbenike, ali sam s Bomom odmah kliknuo: imao je pravu dozu matematičkih detalja i mnogo prostora je posvetio konceptualnim pitanjima. Daleko više od bilo kog drugog autora koga sam pročitao, Bom se usredsredio na perspektivu posmatrača kao vodič za invarijantnu strukturu; na reprezentaciju i ideju da teorija pruža konceptualnu mapu sveta; i na percepciju i njen odnos prema fizici (uključujući detaljan dodatak posvećen ovoj temi). Bilo je nečeg veoma konkretnog, vizuelnog i fizički intuitivnog u načinu na koji je predstavio teoriju i njene implikacije, uz ulaganje velikog truda da poveže fiziku sa svetom iskustva (i što je još važnije, da ukaže gde je i zašto došlo do prekida). Bila je to jedna od malobrojnih knjiga koje su u meni podstakle strast prema *filozofskim osnovama* fizike, a ne isključivo *same* fizike.

U istoj knjizi Bom opisuje kako u korišćenju geografske karte korisnik mora odrediti lokaciju i orijentisati se utvrđivanjem tačke i pravca koji će služiti da je predstave. Svaka tačka i pravac odgovaraju različitoj perspektivi sveta. Ali čovek se lako može preneti između ovih perspektiva i biti u prilici da vidi kakve su druge. Apstrahovanjem nepromenljivih aspekata u odnosu na ove transformacije, može se razumeti teren. Bom razmatra ovaj proces u kontekstu *komunikacije*

između dva korisnika karte s različitim tačkama gledišta na istom terenu. Imajući u vidu upravo pomenute procese transformacije i apstrakcije, neće se baviti time koji pogled je pravi, a koji pogrešan: i jedan i drugi korisnik jednostavno mogu konsultovati svoje mape i shvatiti zašto svaki ima svoju perspektivu, kako da se prenesu između njih i kako da izdvoje nepromenljivu strukturu koja im je zajednička.

Dok sam ubrzo posle relativnosti učio o kvantnoj mehanici, otkrio sam da je Bom i sâm bio upleten u čudnu vrstu sukoba perspektiva, uključujući prirodu i tumačenje kvantne teorije. On je bio jedan od prvih koji je ponudio alternativu „ortodoksnom” tumačenju kvantne teorije (tačnije, Kopenhaške interpretacije, prvenstveno povezane s Nilsom Borom i Vernerom Hajzenbergom). Uvek mi je bilo prilično čudno da se *interpretiranja* bilo čega treba držati s takvim ubedenjem i tvrdoglavošću. Početak karijere me je odveo u život koncertnog pijaniste, i u tom kontekstu je *raznolikost* interpretacije sama žila kucavica discipline. Različite interpretacije muzičkog dela same su po sebi kao različite mape, od kojih svaka daje drugačiju perspektivu na osnovnu muzičku stvarnost, a nijedna nije ona prava, objektivno istinita verzija. Pojam „jedne prave mape” očigledno mi je bio besmislen. Ipak, time što je ponudio alternativne perspektive kvantne mehanike, na Boma se u naučnoj zajednici gledalo kao na nekoga ko ne radi mnogo (jer je njegov pristup zapravo bio empirijski identičan ortodoksnoj kvantnoj mehanici) ili da je gotovo počinio jeres time što je doveo u pitanje jedino pravo tumačenje. Kopenhaška interpretacija teži da ne pruži sliku o osnovnoj „kvantnoj stvarnosti” koliko prikaz o tome kako stičemo znanje o kvantnim sistemima (tj. *epistemologija*, a ne ontologija). U meri u kojoj se povezuje sa svetom, pruža fundamentalno nedeterminističku sliku koja sadrži neotklo-njivu neizvesnost. Kvantna mehanika se posmatra kao crna kutija koja praktičaru omogućava da generiše autpute (recimo, neke odlazne čestice) iz inputa (recimo, nekoliko čestica ubačenih zajedno) na način čiste verovatnoće. Zabranjeno je pitati šta se dešava tokom tranzicije između inputa i outputa.

Bom je proizveo ontološko tumačenje koje je uklonilo nesvodivi nedeterminizam Kopenhaške interpretacije.

Do sada postoje brojna i različita tumačenja kvantne mehanike, ali svako od njih insistira da je baš ono to koje ima ispravan pogled koji odgovara stvarnosti – nažalost, ovo se ništa manje ne odnosi i na mnoge moderne bomovce! Ono oko čega se slažu (oko čega se moraju složiti da bi bili ozbiljno shvaćeni) jeste postojeća struktura eksperimentalnih ishoda. Posao tumačenja je da objasni kako radi kvantni algoritam i kakav svet mora da bude da bi ga pokrenuo. Za većinu fizičara tumačenje je zabavan hobi, sekundaran u odnosu na stvaran rad analiziranja brojeva za poređenje sa eksperimentom. Bom nikada nije bio zadovoljan ovim pristupom, a ni uobičajenom mantrom da „niko ne *razume* kvantnu mehaniku”. Razvijanjem sopstvenog pristupa kvantnoj teoriji pokušao je da oda priznanje i fizičkom i filozofskom. Ova nerazdvojivost filozofije i fizike karakteriše najveći deo njegovog kasnijeg rada, ako ne i kompletan rad.

Bomova ideja *dijaloga* napravljena je da preseče takva čvrsta, ali ipak kontingentna uverenja kao što su interpretacijski stavovi. Moderno doba je, naravno, neuredna mreža interakcija, konkurentnih perspektiva o svetu (i to su neke vrste tumačenja). Priroda savremenog sveta kao „globalnog sela” samo je pojačala, donekle paradoksalno, ovu fragmentaciju, detaljnije otkrivajući razlike u uverenjima koja razdvajaju grupe i pojedince širom planete. Kao što je Bom istakao na jednom od svojih seminara u gradu Ohaj u Kaliforniji, „što smo više međusobno zavisni, veći su izgledi da se podelimo u male grupe koje se ne vole ili su sklone da se bore jedna protiv druge do istrebljenja, ili da makar ne sarađuju” (*Misao kao sistem*, Ratlidž, 1994, str. 1). Iako su takvi pogledi koji izazivaju podele samo to – pogledi – oni se jasno održavaju, sa stepenom sigurnosti koji nadmašuje njihovu kontingentnu prirodu. Evo ponovo Boma:

Misao iz sebe stvara podele, a onda kaže da su one tu prirodno. Podele između naroda posmatraju se kao da su „prосто tu”, ali

očigledno su ih izmislili ljudi. Ljudi su prihvatili te podele i zato su se našle tamo.

(Ibid, str. 6)

Njegova zamisao je bila da zaviri iza procesa razmišljanja, gde se može videti kako se *reprezentacija* nečega (utemeljena, recimo, na nekom uverenju koje razdvaja) pretvara u *prezentaciju*, tako da to što mislilac jednostavno *projektuje na svet*, um prebacuje u nešto što zapravo inherentno poseduje svojstvo (te se njegov modalitet promenio iz nečeg kontingentnog u nešto nužno). Ključno je razotkrivanje kontingentnosti tamo odakle dolaze misli i ubeđenja. To dovodi do otvorenosti prema alternativni i do mogućnosti da su nečiji stavovi lažni: o svemu se može pregovarati, ništa nije sveto.

Veliki deo motivacije za Bomov pristup dijalogu dolazi iz ove „genealogije” pretpostavki i mišljenja. Jednostavna činjenica je da je veliki deo ovih pretpostavki i mišljenja na koje neko tako snažno reaguje ako je pod pritiskom posledica toga što su ih prenosili nastavnici, roditelji, televizija, knjige i slično. Prevazilaženje ovih pretpostavki – osnovnih pretpostavki koje mogu da karakterišu život – očigledno je teško: nije lako izvući se iz klupka utvrđenih uverenja jer šta bi ostalo? Problem se možda može posmatrati po analogiji s razumevanjem naučnih teorija filozofa Imra Lakatoša: postoji tvrdo jezgro verovanja koja je veoma teško revidirati (i koja bi ugrozila integritet sopstva ako bi bila potkopana), a zatim i zaštitni pojas pomoćnih pretpostavki koje se mogu prilagoditi na različite načine kako bi se sačuvalo tvrdo jezgro. Branimo različite pozicije (različita tvrda jezgra) igrajući se sa zaštitnim pojasom jednostavno zato što imamo različite podloge: potpuno kontingentni faktor.

Bomova usredsređenost na fragmentaciju i podelu (i njenu štetnost) može se pratiti do aspekata njegovog detinjstva. Bomov porodični život je sâm po sebi bio izuzetno fragmentovan. Njegova majka Frida imala je ozbiljne mentalne probleme za koje se smatralo da ukazuju na mogućnost šizofrenije – iako naknadne dijagnoze otkrivaju da je verovatno

bolovala od manične depresije. U svakom slučaju, nije bila sposobna da vodi domaćinstvo i brine se o porodici, a često je bila i hospitalizovana. Između nje i Bomovog oca Samjuela često je dolazilo do nasilja. Takvo poremećeno detinjstvo očigledno se ne može razdvojiti od Bomovih kasnijih ideja. Kao što je Dejvid Pit istakao u svojoj biografiji Dejvida Boma (*Beskrajni potencijal*, Bejzik buks 1997), sama prezentacija njegovih ideja, s karakterističnim „prizemnim” nastupom, verovatno vuče korene iz njegovog truda da objasni naučne koncepte svom ocu (koji se klonio onoga što je nazvao „scijentizmom”) i drugim naučno neobrazovanim ljudima iz rodnog grada (rudarski gradić Vilks-Bari u Pensilvaniji). Kao dečak sklon nauci poreklom iz grada u kojem su se poštovali snaga i agilnost, Bom je bio autsajder.

Do još jedne ozbiljne podele došlo je kada se Bom našao usred „lova na veštice” senatora Džozefa Makartija na one koji su simpatizali komuniste (što Bom nikada nije krio). Bom je odbio da govori protiv svojih prijatelja i kolega, i zbog toga je nastradao. Bio je primoran da ode u egzil u Brazil (oduzet mu je i pasoš), gde je, s obzirom na jezičku barijeru i nemogućnost da napusti zemlju, bio izuzetno izolovan. Čak i kasnije, nakon preseljenja u Veliku Britaniju, Bom je smatran nekom vrstom autsajdera u fizici. Nije se ponašao onako kako bi naučnik „trebalo” da se ponaša, u skladu s različitim vladajućim normama koje kombinuju to telo (utoliko što ima neku vrstu jedinstva). Na primer, naučnici „ne bi trebalo” da se uključe u pitanja „spiritualizma” ili „natprirodnog” jer se, po definiciji, nauka bavi *prirodnim* svetom. Ipak se Bom, posebno u svojim poznim godinama, povezao s raznim „marginalnim” idejama i njihovim zagovornicima. Iako je *O dijalogu* svako obojen elementima iz njegove saradnje s ličnostima kao što je Džidu Krišnamurti, ideje su neizbežno Bomove, proistekle iz njegovog dugogodišnjeg interesovanja za holizam u nastalim, kolektivnim fenomenima i starog cilja da ispravi fragmentovani društveni pejzaž. Ove ideje su neokaljane bilo kakvim marginalnim elementima, prožete su zdravim razumom i danas su važnije nego ikada ranije.

U osnovi, bomovski dijalog je kao krug doboša u kojem haos i fragmentacija mogu da se sinhronizuju u obrazac i dogovor, a pojavljuje se i neki novi poredak. Dijalog za Boma uključuje protok informacija i predstavlja kolektivni napor. Zamisao je da se stvori ono što on naziva „slobodnim prostorom” za razmišljanje o fizici i nauci, kao i bilo kojoj drugoj temi, bez straha da će osoba biti smatrana ludom, biti degradirana ili pretrpeti neku drugu neželjenu posledicu. Poglavlja koja slede usredsređena su na fokalnu tačku kolektivnog nad pojedinačnim i prateće novine koje to donosi. Slobodan prostor omogućava da se pretpostavke koje izazivaju probleme otklone. Često će se javljati instinktivne emocionalne reakcije. Zanimljivo je kako se takve reakcije mogu proširiti na teme za koje nikad ne bismo pomislili da je moguće da ih izazivaju. Bom je u pravu kad smatra da su emocionalne reakcije na mišljenje bizarne: ako je mišljenje ispravno, može da se brine o sebi; ako nije ispravno, onda je najbolje odbaciti ga! Ali cilj dijaloga nije da se oslobodi napetosti. Racionalno društvo (i veliko i malo) bilo je Bomova meta, a njegova strela je bila eliminacija konkurencije u diskursu.

Pristup društvenoj interakciji koji ne uključuje pobednike i gubitnike i ne donosi bodove? To je mnogostruka utopijska vizija jer je ljudima obično potreban dnevni red da bi razgovarali. Zbog svega toga bomovski dijalog iziskuje *napor* – to je aktivna procedura koja zahteva nivo samoodricanja i eliminacije ega kakvi se viđaju u budizmu. Ne očekujem da će čitanje ove knjige dovesti do mira u svetu! To je ipak utopijska vizija i, kao i sve takve vizije, verovatno je predodređena da ostane idealna mera kojoj bismo mogli da težimo. Ali ostaje vredan cilj kojem treba stremiti.

DIN RIKLS
april 2013.

1.

O KOMUNIKACIJI

U proteklih nekoliko decenija moderna tehnologija – radio, televizija, vazdušni saobraćaj i sateliti – isplela je mrežu komunikacija koja svaki deo sveta dovodi u gotovo momentalni kontakt sa svim ostalim delovima. Ipak, uprkos širokom sistemu povezanosti, u ovom trenutku postoji opšti osećaj da je komunikacija svuda u prekidu, i to u neverovatnim razmerama. Ljudi koji žive u različitim zemljama sa različitim ekonomskim i političkim sistemima jedva da su u stanju da razgovaraju jedni sa drugima bez sukoba. I unutar svake nacije, različite društvene klase i ekonomske i političke grupacije uhvaćene su u sličnom obrascu međusobnog nezazumevanja. Čak i unutar neke ograničene grupe govori se o „generacijskom jazu”, koji je toliko veliki da stariji i mlađi pripadnici ne komuniciraju, osim možda površno. U školama i na univerzitetima đaci i studenti smatraju da ih nastavnici obasipaju informacijama za koje sumnjaju da su relevantne za stvaran život. A ono što se pojavljuje na radiju i televiziji, kao i u novinama i časopisima, uglavnom je u najboljem slučaju zbirka trivijalnih i gotovo nepovezanih fragmenata, dok u najgorem slučaju često može biti zaista štetan izvor pometnje i dezinformacija.

Zbog široko rasprostranjenog nezadovoljstva opisanim stanjem stvari, sve je veća potreba da se ispravi ono što se danas obično naziva „problemom komunikacije”. Ipak, posmatranjem

napora da se reši ovaj problem primetićemo da ljudi u različitim grupama koji pokušavaju da to urade zapravo nisu u stanju da slušaju jedni druge. Zbog toga ispada da sâm pokušaj da se poboljša komunikacija često dovodi do još veće zbrke, a posledični osećaj frustracije gura ljude ka daljoj agresiji i nasilju, a ne ka međusobnom razumevanju i poverenju.

Uzmemo li u obzir činjenicu da se komunikacija prekida i da u sadašnjem kontekstu naponi da se to spreči uglavnom imaju tendenciju da ubrzaju prekid, možda možemo na trenutak zastati da se zapitamo proističu li poteškoće iz nečeg prefinjenijeg, nečega što je umaklo našem načinu prepoznavanja onoga što je krenulo naopako. Zar nije moguće da je naš grub i neosetljiv način razmišljanja o komunikaciji i isti takav razgovor o njoj glavni faktor koji se nalazi iza nesposobnosti da sagledamo šta bi bila inteligentna reakcija koja bi okončala sadašnje teškoće?

Razgovor o ovom pitanju najbolje bi bilo početi razmatranjem značenja pojma „komunikacija”. Zasnovan je na latinskoj reči *commun* i sufiksu „ie” koji je sličan „fie” u smislu „napraviti ili raditi”. Tako je jedno značenje glagola *komunicirati* „učiniti nešto zajedničkim”, odnosno podeliti informaciju ili znanje jedne osobe sa drugom na što precizniji način. Ovo značenje može se primeniti u širokom spektru konteksta. Recimo, jedna osoba može preneti drugoj niz uputstava kako da izvrši određenu operaciju. Jasno je da veliki deo naše industrije i tehnologije zavisi od ove vrste komunikacije.

Međutim, takvo značenje ne pokriva sve što podrazumevamo pod komunikacijom. Uzmimo na primer, dijalog. U takvom dijalogu u kojem jedna osoba kaže nešto, druga osoba generalno ne prima potpuno isto značenje kao što je ono koje iznosi prva osoba. Značenja su samo *slična*, ali ne i identična. Dakle, kad druga osoba odgovori, prva uviđa *razliku* između onog što je ona htela da kaže i onog što je druga razumela. Uzimajući u obzir ovu razliku, prva osoba će onda moći da vidi nešto novo što je relevantno i za njene poglede i za poglede druge osobe. Sve to može da se ponavlja, s kontinuiranim pojavljivanjem novog sadržaja koji je zajednički za oba

učesnika. Prema tome, u dijalogu nijedan učesnik ne pokušava da *učini zajedničkim* određene ideje ili informacije koje su mu već poznate. Zapravo, može da se kaže da dve osobe stvaraju nešto *zajedničko*, zajedno stvaraju nešto novo.

Naravno, takva komunikacija može stvoriti nešto novo samo ako su ljudi sposobni da otvoreno slušaju jedni druge, bez predrasuda i bez pokušaja da utiču na sagovornike. Svako treba prvenstveno da bude zainteresovan za istinu i koherentnost, da bude spreman da odbaci stare ideje i namere, i da pređe na nešto drugačije kada je potrebno. Ako, međutim, dvoje ljudi samo želi da prenesu određene ideje ili stanovišta jedno drugom, ako su to samo informacije, onda neminovno ne mogu da se nađu. Jer svaki će slušati onog drugog kroz zavesu sopstvenih misli koje želi da održava i brani, bez obzira na to da li su istinite i koherentne. Posledica će, naravno, biti baš ona vrsta pometnje koja vodi do nerešivog „problema u komunikaciji” na koji smo već ukazali.

Komunikacija u ovako opisanom smislu očigledno je neophodna u svim aspektima života. Stoga, ako ljudi treba da saraduju (tj. da bukvalno „rade zajedno”), oni moraju biti u stanju da stvore nešto zajedničko, nešto što se oblikuje u njihovim međusobnim diskusijama i delima, a ne nešto što se prenosi od jedne osobe koja deluje kao autoritet na druge koje deluju samo kao pasivni instrumenti tog autoriteta.

Čak i u odnosima s neživim stvarima i prirodom uopšte, postoji nešto veoma slično komunikaciji. Razmotrite, na primer, rad umetnika. Da li je pravilno reći da se umetnik *izražava*, odnosno doslovno „gura spolja” nešto što je već formirano u njemu? Takav opis u stvari nije generalno ni tačan ni adekvatan. Obično je prva stvar koju umetnik uradi samo *slična* onome što je imao na umu. Kao u razgovoru između dvoje ljudi, umetnik tako vidi sličnost i razliku, i iz tog opažanja se nešto dalje pojavljuje u njegovom sledećem delu. Tako se neprestano stvara nešto novo što je zajedničko za umetnika i materijal na kojem radi.

Naučnik vodi sličan „dijalog” s prirodom (kao i sa drugim ljudskim bićima). Dakle, kada naučnik ima ideju, proverava

je posmatranjem. Kada utvrdi (kao što se obično dešava) da je ono što primećuje samo slično, ali ne i identično onome što je imao na umu, onda iz razmatranja sličnosti i razlika naučnik dobija novu ideju koju će takođe testirati. I to se tako nastavlja, sa stalnim pojavljivanjem nečeg novog što je zajedničko razmišljanju naučnika i onoga što je primetio u prirodi. Ovo se proteže dalje, na praktične aktivnosti koje dovode do stvaranja novih struktura zajedničkih čoveku i celokupnom okruženju u kojem živi.

Jasno je da ako želimo da živimo u harmoniji sa sobom i prirodom, moramo biti u stanju da slobodno komuniciramo u kreativnom procesu u kojem se niko uporno ne drži svog mišljenja ili na drugi način ne brani svoje ideje. Zašto je onda tako teško postići takvu komunikaciju?

Ovo je veoma složeno i suptilno pitanje. Ali može se reći da kada hoćemo nešto da uradimo (a ne samo da pričamo ili razmišljamo o tome), skloni smo da verujemo da *već* slušamo drugu osobu kako treba. Čini nam se da je glavni problem u tome što ta druga osoba ima predrasude i ne sluša. Na kraju krajeva, svakome od nas je lako da vidi da su drugi ljudi „blokirani” prema određenim pitanjima, tako da izbegavaju suočavanje s protivrečnostima vezanim za ideje koje im mogu biti izuzetno drage, a da toga nisu svesni.

Sama priroda takve „blokade” je, međutim, da je to neka vrsta neosetljivosti ili „anesteziranosti” u vezi sa sopstvenim kontradikcijama. Ključno je da budete svesni prirode sopstvenih „blokada”. Ako je neko pažljiv i pripravan, može videti, na primer, da kad god se pojave određena pitanja, postoji prolazni osećaj straha koji ga odvlači od razmatranja tih pitanja, kao i osećaj zadovoljstva koji mu odvlači misli i zaokuplja ih drugim pitanjima. Dakle, čovek je u stanju da se drži podalje od svega što ga može uznemiriti. Posledica je da može suptilno braniti svoje ideje i kada veruje da zaista sluša šta drugi imaju da kažu.

Kada se okupimo da razgovaramo ili da na neki drugi način delujemo zajednički, može li svako od nas biti svestan suptilnih osećanja straha i zadovoljstva koji nam „blokiraju”

sposobnost da slobodno slušamo? Ako toga nismo svesni, odluka da se sluša sve ono što je rečeno malo će značiti. Ali ako svako od nas uspe da obrati punu pažnju na ono što zapravo „blokira” komunikaciju, a da se istovremeno pravilno posvećuje sadržaju koji mu se saopštava, onda ćemo možda biti u stanju da zajedno stvorimo nešto novo, nešto veoma značajno za okončanje trenutno nerešivih problema pojedinca i društva.